
KRITIKAI SZEMLE

AZ INTELLEKTUS KALANDREGÉNYEI

(*Orpheus-kérdések*)*

„Az intellektusnak teljesen mindegy, hogy egy rákosodó vese vagy egy Oscar Wilde-hasonlat van a kezében.” Sz. M.

SZENTKUTHY ÍRÓI SZEMLÉLETE A PRAE UTÁN

Íróink hatalmas opusa sokat megőrzött a *Prae* eszmeiségéből és írói eljárásaiból, továbbra is a „mindenttagadások és mindennegatívumok paradicsomkertjében” vezetgeti (orránál fogva) olvasóját, de *néhány dologról* a későbbi műveiben teljesen másképp vélekedik.

(Több tény is indokolja, hogy most ismét Szentkuthy Miklóssal foglalkozunk; az egyik az, hogy az *Élet és Irodalom* 1982. április 23-i számában egy B. B. A. szignóval jelölt rövid cikket olvashattunk a párizsi *Magyar Műhely* szerkesztőinek budapesti látogatásáról. Ebből a cikkből azt is megtudjuk, hogy a folyóirat egyik alapítója (Papp Tibor) ez alkalomból a következőket mondta: „... a magyar próza csúcsa és utolérhetetlen teljesítménye Szentkuthy Miklós *Prae*-je...”, azaz a majdnem ötvenéves alkotás mindmáig a nyelvterület [méltatlanul agyonhallgatott] csúcsteljesítményének számít. Dolgozatunk megjelentetésének másik indoka, hogy Szentkuthy Miklós *Breviáriumának* IV. kötete is hamarosan az olvasó elé kerül. S végül, a legalaposabb indok az, hogy íróinkkal foglalkozni mindenkor izgalmas és aktuális; hiszen ő irodalmunk kontinuitásában, irodalmi tudatunkban folytonosan jelenlevő és megújuló jelenség.)

Virginia Woolf már 1919-ben azon a véleményen volt a modern prózával kapcsolatban, hogy az írók csupán a konvenciók kényszerítik arra, hogy fabulát eszeljen ki, komédiát vagy tragédiát, szerelmet ábrázoljon, atmoszférát teremtsen, s ezáltal túl tökéletes, és éppenséggel ettől való-

* Részletek egy készülő magyatanulmányból; (egyik fejezete megjelent az *Új Szimposion* 197. számában).

szerűtlen ábrázolást nyújtson. Egy (ábrázolandó) közönséges ember közönséges napja nem konvenciókból tevődik össze, hanem tudatát a benyomások miriádjai bombázzák, és pengeélességgel vésik oda be magukat. Ezek a benyomások más hangsúlyokat követelnek, mint az irodalmi megszokás. Így maga az élet nem lesz sorba rakott színes égők rendje, hanem fényes oreol, áttetsző fátyol, ami tudatunk kezdetétől a végéig beburkol bennünket. Ennek a bemutatása az író feladata. (V. ö. V. W.: *A modern próza*, 165—166. o.) A *Prae*-ben Szentkuthy még az effajta ábrázolási módot alkotta ki, s így regény-konstrukciója szinte eseménytelenné, cselekménytelenné vált. De amennyire hiányzik a *Prae*-ből a *rabelais-i* fordulatosság, olyannyira zsúfoltak a későbbi regények vérbő cselekménnyel, fordulatokkal, izgalmas epizódokkal. A *Breviárium* utolsó kötetéről már nyíltan kimondja, hogy az nem más, mint „kalandregény” persze Szentkuthy-módon, azaz „theo-krimi”. Szerzőnk ars poetica-szerűen vall e szemléletbeli változásról Maupassant-ról írt nagytanulmányában, amikor a farce létjogosultságáról értekezik. (A farce és a haláltánc a fő mozgatórugói a szóban forgó Szentkuthy-regényeknek.) „A reneszánsz és a barokk idők boldogan veszik fel az ólatin komédia fonálát, (...) A népművészet és a nagyművészet nem soká bírja a ványadt-vérszegény, hazugul »eszményítő« maszlagokat.” (*Maupassant*, 145. o.) Írónk szinte *Prae*-ellenes állásfoglalásban igényli az anekdotát, az izgalmas „story”-t! „Sok úgynevezett »újregényt« olvastunk (bőkezűen osztott elméleteikkel együtt); és mégis, az anekdota, a »story«, a Boccaccio-és Bandello-és Cervantes-novellák változatlan jó és nagy hatást tesznek ránk, ergo igényünk is változatlan irántuk.” (*Maupassant*, 146. o.) Írónk így köztés helyzetbe került, egyik oldalon Robbe-Grillet és társainak „szárazsága”, a másikon az angol és olasz mesterek barokk terjedőssége, azaz az Élet Fájának paradoxonába esett: „Az Élet Fája! Az ember kettős ábrándja van benne: falni az almát, arany nyálal, gránát édességgel, de ugyanakkor ez azért erkölcsi is legyen, öröklékévaló, testetlen, természetfölötti.” (*Vallomás és bábjáték*, 241. o.)

SZENT ORPHEUS BREVIÁRIUMA

A meghatározások, úgy tűnik, sohasem elég tágak, ha Szentkuthy Miklós műveit szeretnénk minősíteni. Tematikus és műfaji határok egyaránt a végtelenbe vesznek a *Szent Orpheus Breviáriuma* esetében, amely a világ össz dolgait kísérli meg katalógusba foglalni. A minden iránt érdeklődő, goethei intellektus önmaga csapdájába esik, mert a teljességre törekvő ábrázolása során újabbnál újabb témák és dolgok jutnak eszébe, enciklopédia módjára egyik tény a másikra utal, úgyhogy a dolgok egymással folytonos láncot alkotnak, aminek gátat nemigen tud szabni semmi.

A világ dolgai közt való bolyongás, amely a filitív hős (és az olvasó)

okulását szolgálja, régi regény-műfajt idéz elébünk; a nevelés-regényt. Marx György a *Breviáriumot* könnyedén a Bildungsroman kategóriájába sorolja, amely a „két modern vezető műfajt, az esszét és az önéletrajzot közös keretben egyesíti”. Ő is elveti az író szellemi rokonságát Joyce-szal és Prousttal, és archetípusként Thomas Mann Krull-regényét hozza fel. (*Die Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull*)

Nem húzhatunk teljes meggyőződéssel egyenlőségjelet a *Breviárium* és a nevelés-regény kategóriája között mégsem, ugyanis a *Breviárium* nem csupán egy meghaladott, elavult világnézet, egy túlhaladott társadalmi berendezés, egy idejétmúlt erkölcsi rend vagy értékrendszer kíméletlen kritikáját nyújtja az általa felépített vagy sugallt világképpel. Ha a *Breviárium* által közölt ismeretanyag mennyiségét vennénk figyelembe, s úgy állítanánk be a művet, hogy számtalan témáról számtalan részletet tud meg belőle az olvasó, az ismeretterjesztő könyvek szintjére süllyesztenénk. Erről szó sincs, már csak azért sem, mert az író által tálat ismeretanyag sok esetben nem egyezik meg az objektív valósággal. Másodsor, írónk az információk hierarchikus elrendezésére nem ad sokat, tehát az ismeretszerzés didaktikus elveinek sem tesz eleget. Nem ismeretközlés hát a célja, hanem önfeltárás, önkifejezés.

Pomogáts Bélát jó Szentkuthy-ismerőnek, jó Szentkuthy-értőnek tartjuk, ezért nem árt véleményét a *Breviárium* műfaját illetőleg teljes egészében idemásolni: „Az Orpheus végülis nem regény, még szürrealista értelemben sem, hanem valami más. A regény mindig valami szervezett alakzatot jelent, még a modern irodalom formabontó kísérleteiben is. Szentkuthy műve éppen a szervezettséget utasítja el. Ezért legfeljebb azt mondhatjuk róla: *Próza*, amelynek vannak epikus, költői és esztétikus mozzanatai, részletei.”

Előre kell bocsátanunk, hogy Pomogáts véleményét sem fogadhatjuk el, hiszen a *II. Szilveszter második élete* minden mozzanata a mumifikálás testrészenként való előrehaladásához van kötve, ugyanúgy, akár az *Arc* és *Álarc* gondolatai a strassburgi dóm szobraihoz, vagy a *Fekete Reneszánsz* felépítése egy filktív dombormű alakzatát követi stb. A szöveg tehát egyáltalán nem öntörvényűen építkezik, hanem éppenséggel egy jó előre meghatározott vázra épül rá, és költői annak minden parányi porcikáját. A szüntelen előre- és visszaulások, csapongó asszociációk, analógiahalmazások és szerkesztési trükkök nem utasítják el a szerves kompozíciót.

Enciklopédia és frivol történelemszemlélet, empiria és szubjektívizmus egyenrangú ötvözete kapcsolja össze a történelem és művelődés időrendtől megfosztott szeleteit Szentkuthy regényeiben a *Prae* önmegsemmisítő prózájától egészen a *Divertimento* könnyed hangvételéig. „Az 1934-es *Prae*-től kezdve mindmáig az egész világ ábrázolása volt a céloom, az a bizonyos *Catalogus Rerum* (kiemelés tőlem, F. J. J.): legtermészetesebb tehát, hogy a világon található összes szex-változatokat ábrázolni akarom, Múzsákkal, mikroszkóppal, pszichésétefejtéssel, historikummal” — vallja

írónk a *Breviárium* IV. és V. kötetének tervezése közben. (*Summa sex orphica*, in: *Új Symposium* 171/172. 225. o.)

Szinte csillagokig törő szándék rejlik e kijelentésben, hiszen a *Catalogus Rerum*, vagy a *De Rerum Natura*, mint a világ egyetlen lehetséges címe (vö. *Arc és álarc*, 756. o.), nem kevesebbet céloz, mint a természet össz megnyilvánulásait leltárba szedni, összegyűjteni, csoportosítani, átrendezni, rendszerbe állítani. Az ismeretek szerzésére a látható világ kevésbé alkalmas, mert nem tartalmazza a dolgok lényegét olyan esszenciálisan sűrítve, mint a könyvek. Ezért úgy tűnik, „... mintha az egész ember könyvek párosodásából született, könyveken nevelkedett volna, könyvekben laknék és könyveket étkezne...” — mondta írónkról Hevesi András. Szentkuthy bibliofil hajlama nem merül ki a filológiai búvárkodásban; enciklopédia és harisnyanadrág-reklám egyenrangú forrásként szerepel bibliográfiájában. (Lásd *Summa sex orphica*.) Szinte önálló kis művek az egyes regények tartalommutatói, amelyek frappánsan, frivol kaulauzként átmesélik a regény tartalmát, esetleg még nagyobb zűrzavart keltenek az amúgy is nehéz eligazodásban. *A kanonizált kétségbeesés* 28 oldalas, vagy a *Prae* szerény 19 oldalas tartalommutatója szinte szabad versként is megállná a helyét. Mindehhez hozzájárul még, hogy Szentkuthy a regényeiben többet foglalkozik a drámával, építészettel, képzőművészettel, zenével filozófiával és mitológiával, mint magával a regénnyel, de ezeket az elemeket úgy építi be a szövegbe, hogy egyáltalán nem érezzük, hogy a regény kárára történt volna, sőt ezek által válik a regény regénnyé (*Universale Kunstwerk*).

Az univerzalizásra törekvés tölti ki az író ars poeticáját, egy homogén tudást céloz, amelyben az ismeretek, nem állnak hierarchikus rendben, de mégis ábrázolni tudják a totalitást, hiszen minden dolog jelen van, és egyik dolog elvezet a másikhoz. A mű formája a legtöbb esetben „napló-anarchia”, a módszere pedig „irracionalista asszociáció-tenyésztet”. Az író ön maga ragasztotta etikettjei nemigen hízelgőket, de nem is szó nélkül elvetendőket, csupán magyarázatra szorulnak: „A 20. század irodalmi alkotása kifejezi egy-egy életgóc (mondjuk, egy nagy intellektussal és hajszálpontos érzékekkel megvert emberi élet) teljes egységét; naplóját, metafizikáját s a kertő harcából származó téma-jelképeit. Nincs külön „kiadatlan levelezés”, nincs külön „szerző tudományos kísérletei”, nincs külön „költői művei”. (...) kétségtelenül nemesen intellektuális és nemesen művészi vágy olyan művet látni, melyben életünk alapélménye nyerne hiánytalan kifejezést: az egész világ, természet és többi emberek, az egész történelmi múlt, az összes vallási kompenzációs reflexek, a nagy vágyak sémái, az egyéni élet pillanatról pillanatra bukdácsoló adaptáció egyetlenegy egységben — lírai kötöttség, metafizikai ikarusz-örület, hangulathomály és erőltetett dogma mind egyetlen nagy egységben, összefüggéseikben — élet és mű egyéni torzó és egész opus csodálatos házassága, egybeolvadása.” (*Europa Minor*, 654—655. o.) Mindez persze technikán, kom-

pozíció, rendszerezés alapul, mindezt meg kell csinálni, fel kell építeni, s nem is bármi módon. Ha a könyvek és a közvetlen tapasztalat nyújtotta adatok nem elegendők (és sohasem elegendők) a későbbi színezésre, formálásra, tágításra és zsugorításra váró váz elkészítéséhez, írónk nem riad vissza a feladattól, és hamis információkat tár az olvasó szeme elé, hiszen ezek az információk úgyszólván csak ugródeszkaként szolgálnak az író képzelete számára. „Forrásaim a Leopold- és Mozart-beszélgéseken kívül talán nem mindig hitelesebbek, mint a Schikaneder erősen ellenőrizendő fantáziái” — mondja az öreg oboás a *Divertimento* 7—8. oldalán, s ezzel két legyet üt egycsapásra: hitelesíti a képtelen információkat (Mozart és apja beszélgetéseit), és kétségbe vonja azoknak az adatoknak a hitelességét, amelyek egyedül ellenőrizhetők a különböző életrajzokban, azaz előre az olvasó tudomására hozza, hogy ne várjon hiteles életrajzot vagy történelmi regényt; Mozart is csak ürügy az író számára, hogy elmondja mondanivalóját.

„Amit most írok, nyilván nem juthatott akkor eszébe a festőnek, de csak azért is ide-glosszázom, és ide-kommentálom...” (*Wittenberg*, 362—363. o.) Az írói önkény fontos momentuma Szentkuthy írásművészetének, hiszen a dolgok szubjektív szemlélete és értelmezése nem is találhatóna jobb kifejezési formát az önkénynél. A *Burgundi krónika* merészen tépelődő szerzője így beszél: „Tekintettel arra, hogy ez a kis kísérleti művem egy testben krónika és vallomás is, fel kell jegyeznem azokat a talán bűnös és henyé, túlságosan frívól és evilági gondolataimat, melyeket ebből a két kurta szóból álló szentencia, hogy ‚Rómába megy’ — bennem felébresztett.” (98—99. o.) Az írói önkény természetesen megnyilvánulása, hogy szeretne témájáról minden létezőt elmondani, minden oldaláról megvilágítani azt, véres kézzel boncolni, aminek műfaji és nyelvi határok nemigen szabnak gátat. Szentkuthy nyelv- és témateremtő intellektusa bátran szárnyal elméletek és törvények felett: „...nem Luther tanulmányt írnánk, nem is Luther-románt s nem naplójegyzeteket (...) — hanem végigkísérnök a Luther-fogalom minden állapotját egy életen keresztül, összes asszociáció-helyzeteiben (...): essay, napló, regény, ima, karikatúra, betűcsoport, politika, könyvtábla és színészi póz ezer hajszálerén keresztül.” (*Európa Minor*, 655. o.)

A Szentkuthy-művek műfaját ő maga is, mások is csak körülírással tudták megoldani. (Egyedül a *Megszabadított Jeruzsálem*ről mondta ki nyílt ironiával — az olvasó becsapására —, hogy a mű az olvasó szempontjából *nem regény*. Legalábbis nem mai átlagregény. (Vö. *Megszabadított Jeruzsálem*, 32—33. o.) A körülírások azonban nem foglalnak konkrétan állást abban a kérdésben, hogy a művek műfaja regény, vagy nem regény. Mi magunk csak a saját véleményünket adhatjuk ebben a kérdésben. Már hangsúlyoztuk, hogy felfedezni véljük a művek szilárd szerkezetét, s úgy látjuk, a már-már féktelen mesélőkedv nem rombolja a

higgadt kompozíció arányait, a fel-felburjánzó idegen elemek pedig nem vesznek olyan irányt, hogy az megkérdőjelezhetné Szentkuthy prózájának regény mivoltát.

FEKETE J. József

A LELKIISMERET FRONTÁTTÖRÉSE

Antonije Isaković: *Tren 2* (Kazivanje Čeperku). Prosveta, Belgrád, 1982

Nem kis várakozás előzte meg a könyv megjelenését, aggodalmak, találgatások. Isaković regénye ugyanis, amint annak időnként hírére vehettük, nem minden nehézség nélkül vált könyvvé. Kéziratának első változatát a kiadó elutasította, ennek eredménye a mostani átdolgozott változat, ez azonban szerencsére nem csonkítást jelent, hanem kiegészítést, a mindenképpen kényesnek számító téma több oldalról történő megvilágítását, összességében tárgyilagossabb megmutatását.

Nem meglepő egyébként a kezdeti aggályoskodás, sőt a könyv megjelenésével szembeni bizonyos ellenállás sem. Figyelembe véve ugyanis, hogy a regény tárgyát a Tájékoztató Iroda emlékezetes határozata utáni helyzetben létrejött, Goli Otok néven ismert büntetőtábor hosszú ideig tabunak számító témája képezi, végső fokon az lett volna furcsa, ha nem kerül sor ilyenféle ellenállásra. Ami azonban érthető, sőt másképp nem is igen képzelhető el, nem bizonyos, hogy indokolt is egyúttal. Isaković műve ugyanis tagadhatatlanul fájó pontokat érint, feltár, leleplez, sőt bizonyos értelemben igazságot szolgáltat, ez azonban semmiképp sem jelenti az akkori jugoszláv álláspont valamiféle átértékelését vagy bírálását, még kevésbé pedig a Jugoszlávia elleni hajsza holmi „rehabilitációját” természetesen. Ezt ugyanis végérvényesen helyére tette már a történelem, lényegében pedig helyére tették maguk az „ellenfelek” is. Következésképpen, hogy annak idején kinek volt igaza, semmiképp sem képezheti már vita tárgyát. Annyira nem, hogy bizvást mondhatjuk: ennyire egyértelműen az igaz oldal ritkán különíthető csak el az igaztalantól a történelemben.

Lévn azonban szó történelemről, s az eseményeket illetőleg történelmi arányokról is, végeredményben az igaz oldalon belüli igazságtalanságok megléte is természetesnek könyvelhető el. Lényegében mindaz tehát, ami abból a tényből veszi eredetét, hogy — amint a könyv utószavát író dr. Đorđe Knežević megfogalmazza — a Tájékoztató Iroda határozatát tárogatókkal szemben annak idején bizonyos „adminisztratív eljárásokra” is sor került, illetve, hogy ezek a személyek „az Adriai-tenger magányos, táborokká alakított szigetein töltötték büntetésüket”. Vagy amint azt maga Isaković mondotta a belgrádi *Književne Novine* 1982. április 8-i számában megjelent interjújában: „Sztálinista módszerekkel számoltunk le